

В. В. Струкаў (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны
універсітэт імя І. П. Шамякіна)

МЯНУШКІ З НЕВЫРАЗНАЙ УНУТРАНАЙ ФОРМАЙ У МОВЕ РАМАНАЎ ІВАНА МЕЛЕЖА “ПАЛЕСКАЯ ХРОНІКА”

Мянушкі, якія маюць выразную ўнутраную форму, складаюць аб’ёмны ў параўнанні з іншымі структура-семантычны тып, што абумоўлена спецыфікай мастацкага тэксту, у якім як моўна-маўленчым прадукце творчай фантазіі пісьменніка-філосафа і пісьменніка-майстра слова знаходзіць сваё ўвасабленне мастацкі вобраз, характар, тып, прадстаўлены чытачу для яго асваення, успрыняцця. Працэс гэты не павінен быць зададзенай мадэллю, а пошукам прыняцця / непрыняцця аб’ектывізаванага літаратурнага персанажа, яго складаных, дзе ўсё з’яўляецца важным, асабліва імя, якое першым падпадае пад “экспертызу” чытача. Невыпадкова таму Іванам Мележам падбіраецца такая мянушка, якая нават пры яе сэнсавай непразрыстасці не ўяўляла б асаблівай складанасці для асэнсавання. Менавіта гэтая акалічнасць паўплывала на тое, што Іван Мележ выкарыстоўвае ў пераважнай большасці мянушкі

з выразнай унутранай формай і рэдка – з невыразнай, пра што сведчыць іх колькасны склад: адпаведна 25 і 4.

Да мянушак, у якіх адсутнічае выразная ўнутраная форма, належаць: *Костка, Лантух, Маслак, Цацура*. Агульным, што аб'ядноўвае іх, з'яўляецца тое, што ўсе яны хоць і маюць структурна-гукавую суадноснасць з адпаведнымі апелятывамі, успрымаюцца як недастаткова матываваныя. Характарыстычная значымасць такіх мянушак зацёмнена і, пры адсутнасці аўтарскіх заўваг-тлумачэнняў, для выяўлення яе патрэбна рабіць нескладаныя лінгвістычныя вышукі, выкарыстоўваючы для гэтых мэт слоўнікі беларускай мовы, у тым ліку і дыялектныя. У супрацьлеглым выпадку мянушка як сродак стварэння мастацкага характару для чытача губляе сэнс.

У раманах Івана Мележа “Палеская хроніка” такая небяспека пераадолена ў выніку паўторнага ўвядзення ў адносінах да аднаго і таго ж літаратурнага персанажа мянушкі і неаднакратнага звароту да яе ў мастацкім тэксце і ў каментарыях да “накідаў, планаў, няскончаных раздзелаў” рамана “Завеі, снежань”, матэрыялы якіх сістэматызаваны А. М. Адамовічам і знаходзяцца ў сямейным архіве Л. Я. Пятровай-Мележ. Разгледзім кожную з названых мянушак.

Костка – мянушка супольніка Маслака, бандыта Альховага:

– *Адкуль жа вы ... [Зубрыч-Маслак – В. С.] дазналіся пра ёго? – пайшоў на рызыку Яўхім. – Хто ж ёго выказаў?*

– *Гэта ўжо дзелавая мужчынская размова! – пахваліў упаўнаважаны. – Паведаміў той, хто падарыў табе польскі карабін.*

– *Костка? – Так бандыты часам велічалі Альховага, Маслаковага супольніка.*

– *Ён.*

– *Дзе ён?*

– *Жыве. Удаіх з атаманам. А дзе – лічы, не ведаеш... [3, с. 346].*

Мянушка суадносіцца з апелятывам *костка*, які “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” падае наступным чынам: разм. ‘тое, што і *косць*’; уст. ‘тое, што і ў 1-м значэнні *косць*’ у 5-м значэнні [5, т. 2, с. 716].

Прывядзём адпаведныя слоўнікавыя значэнні слова *косць*: ‘асобная састаўная частка шкілета хрыбетных жывёл і чалавек’; уст. ‘пра сацыяльнае паходжанне, пра класавую прыналежнасць [5, т. 2, с. 717].

З кантэксту не вядома семантычнае нападзенне мянушкі. Па фіксацыі слова-апелятыва, да якога ўзыходзіць мянушка, магчымы два меркаванні: першае, сэнс мянушкі можа ўзыходзіць да першага значэння слова *косць* – называе літаратурнага персанажа паводле яго знешняга выгляду; другое, – да пятага яго значэння – называе літаратурнага персанажа паводле больш высокага, чым у астатніх бандытаў-маслакоўцаў, сацыяльнага паходжання. З улікам сказанага мы схільны суадносіць унутраную форму мянушкі са значэннем сацыяльнага паходжання, паколькі так “часам велічалі

Альховага, *Маслаковага* супольніка”, вылучаючы яго з ліку бандытаў па магчыма, больш высокай сацыяльнай прыналежнасці.

Як бачна, унутраная форма мянушкі вынікае з дыялектычнай сувязі / узаемасувязі складаемых семантычнага трохвугольніка: “фанетычнае слова (апелятыў) ↔ дэнагат (прадмет, з’ява, рэалія) ↔ сігніфікат”, што знаходзіць сваю рэалізацыю і ў плане выражэння, і ў плане зместу аднаго са значэнняў полісемантычнага слова-апелятыва слова *костка*.

Слова-апелятыў *костка*, з’яўляючыся размоўна-агульнанародным, не фіксуецца дыялектнымі слоўнікамі Гомельшчыны. У працы “Беларуская антрапанімія” М. В. Бірылы ўтваральнай асновай у дачыненні да прозвішчаў Косцін, Касцевіч падаецца слова *косць* [1, с. 215].

Літаратурны персанаж, абазначаны названай мянушкай эпизадычны, сюжэтна нядзейны, з ім сустракаецца чытач толькі на адной са старонак рамана “Людзі на балоце”: *Костка* – 1 словаўжыванне, *Альховы* – 1 словаўжыванне.

Маслак – мянушка Зубрыча, атамана банды, які, увайшоўшы ў давер раённых улад, атрымаў кіруючую пасадку загадчыка раённага зямельнага аддзела, арганізоўваў варожую дзейнасцю бандытаў супраць савецкай улады і мясцовага насельніцтва: *Зубрыч усміхнуўся ўжо адкрыта, сказаў з нейкім ужо гуллівы папрокам:*

– *Што ж гэта, таварыш Глушак? Кулачкамі права сваё абараняеце?.. Я разумею вас – і нават, можна сказаць, хвалю ... <...>*

– *Але ваяваць – не кулачкамі! Нават калі яны такія, як у вас!.. Гэта – атавізм, аджыло!.. <...> Спакойны, нібы задумены, ён разам з тым уважліва глядзеў на Яўхіма, як бы хацеў дазнацца, што той думае на яго словы. Гэты нязводны позірк трымаў Яўхіма ў насцярожанасці. – Калі вы згодны, я вам магу адразу і ясна заявіць: мне добра вядома, што значыла ваша пагроза! У мяне няма ніякіх сумненняў у тым, на каго вы спадзеяецеся! – Упаўнаважаны скоса павёў позіркам па полі, прыцішыў голас: – Атаман Маслак! [3, с. 344].*

Пісьменнік не дае тлумачэння мянушкі. Але шырокае выкарыстанне яе ў мастацкім тэксце як моўна-вобразнага сродку раскрыцця супраціўлення ворагаў савецкай улады новаму жыццю, калектывізацыі дае падставы выказаць наступнае меркаванне. Онім выбраны самім носбітам для канспірацыі, таму яго план зместу не ўключае значэння, якое ўказвала б на адмоўныя рысы ў знешнасці, характары. Наадварот, онімам падкрэсліваецца дадатнае. Па ўсёй верагоднасці, тут спрацавала намінацыйная традыцыя ў канспірацыі, пры якой звычайна выбіралася эмацыйна-ацэннае псеўдаімя з пераўвядзенай дадатнай указавасцю. Апошняе вымагалася прадстаўнічай неабходнасцю ў асяроддзі бандытаў-пасобнікаў і патрэбамі застрашэння людзей. Так і атрымалася на самай справе: Зубрыч і ростам, і сілаю асабліва не вылучаўся, але, тым не менш,

назваў сябе *Маслаком*, ‘вялікага росту чалавекам’ ад разм. *маслак* ‘вялікая косць, пераважна сцегнавая’ [5, т. 3, с. 117]. У слоўніку У. Даля слова *мослак* занатавана ў адным карнявым гняздзе са словамі *мосоль*, *мосолыга* са значэннямі: ‘тоўстая, вялікая косць, касцішча, асабліва адна з акруглых касцей; бядро з вяртлюгай’; ‘тоўсты канец масла; бедраны вяртлюг’; ‘птушыны локаць, перагіб крыла ў папаратцы’ [2, с. 349]. Слоўнік “Народная лексіка Гомельшчыны” фіксуе вытворны прыметнік *маслакаваты* са значэннем ‘касцісты’.

У мове раманаў “Палескай хронікі” мянушка *Маслак* па вядомай прычыне не ўжываецца як заменнік прозвішча Зубрыч. З дапамогай яе абазначаюцца:

а) персаніфікаваная асоба атамана банды: *Яўхіма пранізала страхам: “Прапаў! Канец!” Маслак часта зваў яго Чубам... Дык Маслака, праўда, не забілі? Жыве ён?! Але ж як жа тыя чуткі, што забіты быў?* [3, с. 345];

б) любы іншы супольнік банды *Маслака*: *Ганна кінулася ўжо да парога, але спынілася. У цёплай цішыні чулася роўнае, лёгкае дыханне Хведзькі ды стомлены бацькаў сон. Ганна нахілілася над ложкам.*

– *Тато... Тато...*

Мачыха незадаволена павярнулася.

– *Чаго табе?*

– *Бандзіты! Маслак!* [3, с. 49];

в) некалькі бандытаў-пасобнікаў *Маслака*: *Жонка драмала, як бы нічога і не здарылася. Кладучыся побач, ледзь стрымліваючы дрыготку, ён [Андрэй Грыбок. – В. С.] штурхнуў з напрокам:*

– *Спіш!..*

– *А?.. Што?.. Што табе?.. <...>*

– *Накіраваў куды іх? – пазяхнула жонка.*

– *Накіраваў!.. Тут ледзь самога не накіравалі... На той свет!.. <...>*

– *Хто ж то?*

– *Маслакі!*

– *А! – са страхам ускрыкнула жонка* [3, с. 49].

У дачыненні да Зубрыча мянушка *Маслак* ужыта 15 разоў.

Цацура – мянушка сына Храла з Загародак, куды, не знайшоўшы падтрымкі ў Апейкі, каб знізіць цвёрдае заданне на пастаўку хлеба дзяржаве, заязджае Халімон Глушак, шукаючы для сябе душэўнага паратунку. Мянушка – адзіны сродак намінацыі гэтага літаратурнага персанажа, якая поруч з іншымі моўна-вобразнымі сродкамі стварае акалічнасны фон не такога ўжо безнадзейна безвыходнага становішча ў жыцці Глушака і Храла. Тое, што, апрача мянушкі, ужытай у спалучэнні з эмацыйна-ацэначнымі прыдаткамі, не даецца ўласнае асабовае імя, не з’яўляецца ў мастацкім тэксце выпадковай з’явай: літаратурны персанаж эпизадны, на ўзроўні оніма, якім абазначаны ён, падтрымліваецца дадатная эмацыянальнасць, здымаецца псіхалагічная напружанасць:

Глушак сказаў, што “Гепеву” толькі і цікае, каб выткнуўся хто: зразу прыляціць, зразу пад рэвальверы, але Хрол адно скрывіўся. Добра, акурат налучыўся Хролаў хлопец загарэлы, жвавы, паціснуў дужа руку, прысеў да стала. У куточках тонкіх сцятых губ мільгнула прыхільная ўсмешачка. <...>

– А ты чаго ж не думаеш жаніцца? – пацікавіўся знарок весела Глушак. Успомніў раптам яго мянушку: “Цацура” [4, с. 123].

Значымасць мянушкі абумоўлена семантыкай слова-апелятыва *цаца*, якое “Глумачальны слоўнік беларускай мовы” падае як размоўнае полісемантычнае: 1. Тое, чым можна забавіць дзіця; цацка. 2. У мове дзяцей – што-н. вельмі харошае, прыемнае. 3. Пра паслухмянае, выхаванае дзіця. 4. Пра таго, хто важнічае, мае вялікія прэтэнзіі [5, т. 5, кн. 1, с. 230]. З улікам аўтарскай заўвагі, прыведзенай у тэксте, і дэрывацыйнай структуры оніма (“аснова апелятыва *цац-* + структурна-семантычнае значэнне афікса-мадыфікатара *-ур-* *-а*”). Па ўсёй бачнасці семантычны аб’ём мянушкі трэба шукаць у чацвёртым значэнні слова-апелятыва *цаца* ‘пра таго, хто важнічае, мае вялікія прэтэнзіі’. Падтрымлівае такую думку сэнсавая асвоенасць лексемы *цаца* і афікса-мадыфікатара *-ур-* *-а*, якія афармляюць эмацыйна-адчужальнае значэнне дэрывата *цацура*, які не зафіксавана ў дыялектных слоўніках Гомельшчыны. У слоўніку “Беларуская антрапанімія” М. В. Бірылы змешчана прозвішча *Цацура* як адапелятыўнае ўтварэнне, што ўзыходзіць да агульнага назоўніка *цаца* ў адным карнявым гняздзе з прозвішчамі *Цацура*, *Цацунок*, *Цацунковы*, *Цацуля*, *Цацулевіч*, *Цацулін* [1, с. 436].

Словаўжыванне мянушкі абмежавана, яна сустракаецца 3 разы ў мове рамана “Подых навальніцы”.

Мянушкі *Костка*, *Маслак*, *Цацура* ўспрымаюцца як выразна сацыяльныя: яны, несучы ў сабе грамадска значны змест, “удзельнічаюць” у стварэнні мастацкіх характараў, сацыяльнага фону рэчаіснасці. Прычым іх характарыстычная значымасць, хоць і не ляжыць на паверхні мастацкага тэксту, не ўяўляе складанасці для ўспрымання / асэнсавання чытачом, што знаходзіцца ў поўнай адпаведнасці з заканамернасцямі мастацкай аб’ектывізацыі рэчаіснасці, з забеспячэннем дыялектычнай узаемасувязі суб’ектаў маўленчай дзейнасці, у мастацка-эстэтычным трохвугольніку “аўтар ↔ вобраз ↔ чытач”.

Іншым чынам успрымаецца мянушка, унутраная форма якой выяўляецца праз этымалагічны аналіз. Чытач, на што яго скіроўвае мастацкі тэкст, “уваходзіць” у сутнасны змест літаратурнага персанажа, носбіта мянушкі, асэнсоўвае прадвызначанасць яе адбору, на ўзроўні ўсвядомленага асэнсавання эстэтычнай ёмістасці мастацкага вобраза, яго аўтарскай канцэпцыі. Неабходнасць зрабіць нескладаны этымалагічны аналіз для раскрыцця семантыкі мянушкі абумоўлена асаблівасцямі яе суадноснасці з непразрыстым паводле значэння апелятывам, што

ўскладняе пошукі сувязей / узаемасувязей з апелятывам, да якога яна ўзыходзіць, з дэнататам і яго вобразным увасабленнем у мастацкім тэксце. Таму ўводзіць пісьменнік такія мянушкі ў адзінкавых выпадках або імкнецца не ўводзіць іх, як зроблена гэта ў мастацкім тэксце трылогіі.

У мове раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка” нам сустрэлася адна мянушка, для выяўлення ўнутранай формы якой спатрэбіўся этымалагічны аналіз. Гэта онім *Лантух* у дачыненні да Куліны, жонкі Халімона Глушака, якую аднавяскоўцы звычайна наазываюць за вочы не Кулінай *Лантух*, а *Карчыхай*, па мужу *Карчу*. Названа Куліна Глушак толькі адзін раз Кулінай *Лантух*, па бацьку *Лантуху*, ды і то самім Халімонам Глушаком у хвіліну найвышэйшай яго душэўнай узрушанасці, выкліканай магчымым адбыццям перадзелам зямлі і стратай пры гэтым набытых нялёгкай працай, а іншы раз і хітрыкамі лішніх дзесяцін: *Ноччу Глушак доўга не мог заснуць. Апаноўвалі ўспаміны – як год за годам, можна сказаць, усё жыццё гнуўся, выжыльваўся дзеля сваёй зямлі, якую прагавіта галота за нішто хоча парэзаць. Колькі ўведаў гора, увабраў пакуты, каб адно прыдбаць тую лапіну, што каля цагельні. Усё дабро сваё, пасаг увесь жончын перавёз на кірмаш, збіраючы грошы... Долю сваю, можна сказаць, знявечыў праз гэта: з-за пасагу ж набраўся з няўдаліцай Лантуховай Кулінай. Гнілога Лантуха, бацьку яе, усцёг сабе на шыю, каб прылічыць да сваіх блішчасьця лантухоўскія залатоўкі. Яго ашукалі – залатовак аказалася многа менш, чым думалася. Толькі ўдала прадаўшы лантухоўскую палоску, змог, нарэшце, купіць тую прывабліваю лапіну, што каля цагельні. Усё рабіў, жыў, можна сказаць, дзеля тае зямелькі, што каля цагельні, потам, крывёю ўрабіў усю!..* [3, с. 297–298].

На патрэбнае ўспрыняцце мянушкі скіроўваецца чытач унутраным маналагам Халімона Глушака, прыведзеным намі папярэдне, у якім у эмацыянальна-экспрэсіўнай форме перадаюцца “турботы, боль, нянавісьць да рэвалюцыйнага абнаўлення жыцця, распачная трывога за будучыню”. Прычым аўтар, прадчуваючы пэўную складанасць у асэнсаванні оніма, далікатна прапануе чытачу магчымы накірунак этымалагічнага аналізу мянушкі, які змяшчаецца ў аўтарскай ацэнцы прагавітасці Глушака-Карча, які, глушачы ў сабе ўсе чалавечыя пачуцці, праўдай і няпраўдай нажыў багацце. З мянушкі даведваецца чытач, што “пабраўся з няўдаліцай *Лантуховай* Кулінай” Халімон Глушак толькі з-за залатовак, што “гнілога *Лантуха*, бацьку яе, усцёг сабе на шыю”. А, як вядома, усцягнуць на шыю можна толькі штосьці цяжкае, скажам, мяшок, які, як аказалася, быў да таго ж і гнілым. Разважанні такія падмацоўваюцца слоўнікамі дыялектнай мовы Гомельшчыны, у якіх падаецца слова *лантух* са значэннем ‘мяшок’.

Мянушкі, выяўленне ўнутранай формы якіх патрабуе этымалагічнага аналізу, не знаходзяць шырокага выкарыстання ў мове твораў пісьменніка, пра што сведчаць адзінкавыя выпадкі словаўжывання такіх онімаў.

Аналіз-інтэрпрэтацыя мянушак з невыразнай унутраннай формай дазваляе выдзеліць у іх складзе наступныя семантычныя тыпы:

- 1) мянушка паводле фізічных якасцей: *Маслак*;
- 2) мянушкі паводле сацыяльна-побытавага ўкладу жыцця: *Костка*, *Лантух*;
- 3) мянушка паводле манеры трымацца на людзях: *Цацура*.

Літаратура

1. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія: 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
2. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М., 1989–1991.
3. Мележ, І. Збор твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1981. – Т. 5: Людзі на балоце: раман з “Палескай хронікі”. – 415 с.
4. Мележ, І. Збор твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1982. – Т. 6: Подых навалніцы: раман з “Палескай хронікі”. – 573 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.